Tuija Laine

Vanhan Viipurin hiippakunnan alueen kirjahistorian lähteet

Alue kirjahistoriallisen tutkimuksen kohteena

Kun Viipurin hiippakunta vuonna 1554 perustettiin jakamalla yksi olemassa oleva hiippakunta kahtia, Suomi, Ruotsin itäinen osa, sai Turun hiippakunnan rinnalleen kirkollisen hallinnon kannalta itsenäisen alueen, jonka kehitys ja ominaispiirteet tulivat poikkeamaan monin tavoin läntisestä hiippakunnasta. Tällä seikalla oli merkitystä myös koko Suomen kirjahistorian kannalta. Käytännössä näet lähes kaikki Itä-Suomeen liittyvä kirjahistoriallinen lähdeaineisto on syntynyt Viipurin hiippakunnan perustamisen jälkeen. Mikael Agricola tosin ehti saattaa ensimmäiset suomenkieliset käännöksensä julki jo hieman tätä ennen. Lisäksi keskiajalta ja 1500-luvun ensimmäiseltä vuosikymmeneltä on säilynyt joitakin kirjahistoriaa valottavia käsikirjoituksia ja käsin kopioituja kirjoja. Tässä artikkelissa tarkoitan Itä-Suomella tätä vanhan Viipurin hiippakunnan aluetta. Tarkasteluni pääpaino on 1600–1800-luvuissa ja näkökulmani kirjoihin pääosin kirkkohistoriallinen.

Suomen itäinen osa on joutunut historian eri vaiheissa useaan kertaan sotatapahtumien näyttämöksi ja taistelutantereeksi. Tästä syystä alueesta kertovaa lähdeaineistoa on menetetty paljon erilaisissa hävityksissä ja tulipaloissa. Kun vielä suhtautuminen kirjaan suullisen perinteen perinteisesti hallitsemissa Pohjois-Karjalassa ja Savossa on ollut toisenlainen kuin Länsi-Suomessa, jossa kirjallinen kulttuuri on ollut hallitseva ja herättänyt rahvaankin parissa kirjallisia innovaatioita, itäisen Suomen kirjahistorian tutkimukseen ei ole juuri panostettu eikä sitä ole pidetty tutkimuksellisesti kovin antoisana.

Totta onkin, että sen, joka haluaa tutkia suomalaista kirjahistoriaa kattavasti, kannattaa kääntyä läntisen Suomen tilanteesta kertovien lähteiden ja lähdesarjojen puoleen. Kuitenkin myös itäisestä Suomesta kiinnostunut voi löytää mielekkäitä ja aiemmin selvittämättömiä tutkimuskohteita pitkältä ajanjaksolta. Luon seuraavassa temaattisen katsauksen erityyppisiin kirjahistorian lähteisiin ja lähderyhmiin kyseisellä alueella.

Kirjat, kirjastot ja kirjakokoelmat

Kirjat

Koska kirjahistoriassa itse kirjalla on tärkeä merkitys, aloitan lähteiden tarkastelun Itä-Suomen kirjoista. Reformaatio oli nostanut esiin lukutaidon ja kansankielisen kirjallisuuden merkityksen, jotta jokainen saisi tutustua Raamatun tekstiin itsenäisesti ja vakuuttua sen totuuksista. Suomessa lukutaidon parantamiseen ryhdyttiin todenteolla ortodoksian aikana, kun ensimmäisiä suomenkielisiä kirjoja sitten Agricolan aikojen alettiin julkaista. Viipurin hiippakunnan ensimmäisen piispan Paavali Juustenin on arveltu laatineen katekismuksen vuonna 1547, mutta koska teoksesta ei ole säilynyt yhtään kappaletta, kirjan ilmestymisen todenperäisyys jää arvailujen varaan. Joka tapauksessa hänen myöhempi seuraajansa Olaus Elimaeus painatti erikseen omaa hiippakuntaansa varten evankeliumikirjan vuonna 1618 ja messukirjan vuonna 1629. Toisin sanoen hiippakunnan piispat pyrkivät huolehtimaan uskonnollisen peruskirjallisuuden saatavuudesta omalla alueellaan.

Hiippakunnassa tarvittavan kirjallisuuden takaamiseksi Viipuriin perustettiin piispa Petrus Bångin aikana kirjapaino vuonna 1690. Se ehti kuitenkin toimia vain parikymmentä vuotta, kun venäläiset miehittivät kaupungin suuressa pohjansodassa. Näissä tapahtumissa kirjapaino katosi jäljettömiin. *Toini Melander* on tehnyt luettelon Viipurin kirjapainon painamasta kirjallisuudesta. Suurin osa ilmestyneistä julkaisuista lienee kadonnut ja jäljelle jääneetkin ovat säilyneet usein pelkkinä fragmentteina. Useista kansallisbibliografiassa mainituista Viipuri-painatteista voidaan vain todeta, ettei julkaisuja ole säilynyt. Paras vanhojen Viipuri-painatteiden kokoelma on Helsingissä, Kansalliskirjastossa. Seuraavan kerran Viipuri sai kirjapainon vasta 1800-luvun alussa, kun J. A. Cedervaller aloitti toimintansa. Sodan jälkeen Suomen puolelle jääneeseen ja Porvooseen siirrettyyn hiippakuntaan yritettiin saada perustettua kirjapaino, olihan Porvoon kaupungissa kymnaasi, jossa myös tarvittiin kirjallisuutta. Kansliakollegio ei kuitenkaan myöntänyt lupaa painon perustamiseen, koska katsottiin, että siitä olisi tullut jo olemassa olevien kirjapainojen kilpailija. Venäjälle jäänyt Vanhan Suomen alue sai kirjansa Pietarista, jossa painettiin ainakin jonkin verran välttämätöntä suomenkielistä kirjallisuutta. Yrityksistä huolimatta Viipurin hiippakunta ja sen perillinen Porvoon hiippakunta ei siis päässyt kirjallisuuden suhteen omavaraiseksi. Sinne jouduttiin hankkimaan jatkuvasti kirjoja läntisestä Suomesta, mikä aiheutti alueella pysyvää kirjapulaa ja nosti kirjojen hintaa.[1]

Varhaisin Viipurissa painettu kirjallisuus on luetteloituna vuoteen 1700 asti teoksessa *Suomen kansallisbibliografia 1488–1700* (1996) ja Fennica-tietokannassa aina vuoteen 1809 asti. Myös sen jälkeinen, itäsuomalaisten painojen (Viipuri, Porvoo, Kuopio) painama kirjallisuus sisältyy Fennica-tietokantaan, mutta 1800-luvun osalta tietokantaan on luetteloitu vain osa aineistosta. Tuolta ajalta luotettavin tapa saada tietoonsa suomalaispainojen painatteet on etsiä niitä Kansalliskirjaston vanhasta Fennica-kortistosta tai paikkalipustosta, jonka käytöstä täytyy neuvotella kirjaston henkilökunnan

1 *Gardberg* 1948–1973.

Joensuun maakunta-arkistossa säilytettävissä kirkonarkistoissa on myös kirjahistoriallisesti kiinnostavaa lähdeaineistoa [http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Maakunta-arkisto.JPG]

kanssa. Paikkalipuston käyttö on näistä kaikkein antoisinta siinä tapauksessa, että tutkija hakee tiettyyn aihepiiriin liittyvää kirjallisuutta, jonka tekijöitä hän ei etukäteen tiedä. Jos tekijä on tiedossa, on helpointa etsiä hänen tuotantoaan kortistosta siltä osin, kuin se ei vielä löydy tietokannasta. Valitettavasti tietokannan ulkopuolisesta aineistosta ei ole olemassa painopaikan mukaista luetteloa, vaan haun voi tehdä ainoastaan tekijän tai alan mukaan. Kansalliskirjasto pyrkii kuitenkin saamaan ajan myötä myös kaiken 1800-luvun aineiston luetteloitua tietokantaan. Viipurin kirjapainon typografinen aineisto on esitelty vuonna 2000 ilmestyneessä Anna Perälän laatimassa teoksessa *Suomen typografinen atlas 1642–1827*.

Itä-Suomen yliopistossa, Joensuun kampuskirjastossa, säilytetään professori Annika Takalan (1921–1996) aapiskokoelmaa, jonka kirjasto sai lahjoituksena vuonna 1996. Kokoelma sisältää aapisia eri puolilta maailmaa maittain. Aapiset on julkaistu keskimäärin 1960–1980-luvuilla. Kokoelma on luetteloimaton, ja siihen kuuluvia kirjoja saa lukusalikäyttöön. Kokoelmaa myös täydennetään silloin, kun kirjastolle lahjoitetaan tai sinne hankitaan aapisia. Kerääjä on koonnut kokoelmaan aapisten lisäksi myös paljon muuta lastenkirjallisuutta ja alaluokille tarkoitettuja oppikirjoja, vaikka kokoelma kulkee aapiskokoelman nimellä. Kokoelman aapisten avulla on mahdollista selvittää lukutaito-opetusta ja sen päämääriä eri alueilla, mutta myös tarkastella eri alueilla vallinneita kasvatusihanteita ja ideologioita.

Kirjastot

Vanhan Viipurin/Porvoon hiippakunnan alueella on edelleen kaksi suurta koulukirjastoa, joilla on ollut historiallisesti suurta merkitystä alueen sivistystason nostamisessa ja ylläpitämisessä ja joiden merkitys alueen kirjahistorian tutkimuksen kannalta on nykyäänkin tärkeä. Näistä kahdesta vanhempi on Porvoon kymnaasin (myöhemmin lyseo) kirjasto. Viipurin menetyksen jälkeen Porvooseen oli perustettu kymnaasi paikkaamaan itäisen Suomen kouluoloja. Samassa yhteydessä Loviisa sai triviaalikoulun, ja Viipurin triviaalikoulu siirrettiin Savonlinnan kautta Lappeenrantaan, josta se Turun rauhan jälkeen siirtyi Rantasalmen kautta Kuopioon. Porvoo oli 1700-luvulla Suomen kaupungeista ainoa, jossa oli oma kymnaasi eli lukio.[2]

Koulujen kirjavarat olivat heikot ja rahaa tilanteen kohentamiseen varsin vähän. Kuitenkin kymnaasien osalta tilanne oli parempi, sillä vuoden 1724 koulujärjestyksessä papisto määrättiin maksamaan viran mukaan määräytyvät maksut, joiden avulla kohennettiin kymnaasin kirjaston tilaa. Lisäksi jokaisen rovastin ja kirkkoherran kuolinpesästä tuli antaa kymnaasin kirjastolle jokin ”hyvä kirja” tai varat sellaisen hankkimiseen. Kirjoja hankittiin myös oppilaiden kirjoittautumismaksuilla, joista vain köyhimmät oli vapautettu.[3]

Porvoon kymnaasin kirjasto on säilytetty kokonaisuutena, ja se sijaitsee edelleen Porvoon lukion yhteydessä. Lukion aiempi rehtori *Folke Nyberg* on kirjoittanut lukuisan joukon selvityksiä kirjaston ja sen kirjojen vaiheista. Näistä merkittävimpänä mainittakoon vuonna 2002 ilmestynyt *Borgå Gymnasii Bibliotek. Möten med böcker och människor*. Kirjaston varhaisimman historian kirjoitti jo 1800-luvun alussa piispa Magnus Jacob Alopaeus. Seuraavan kerran kirjasto oli tutkimuksen kohteena vuonna 1927, jolloin Holger Nohrström selvitti sen kohtaloita teoksessa *Borgå gymnasiebibliotek och dess föregångare bland Finlands läroverksbibliotek*. Viimeksi mainittuun sisältyy myös kirjaston luettelo, jota kuitenkin Folke Nyberg on myöhemmin täydentänyt – ajantasaisin kirjaston luettelo on käsikirjoituksena lukion kirjastossa. Kuitenkin painetunkin luettelon perusteella voi päästä perille kirjaston kokoelmasta ja sen hyödyllisyydestä oman tutkimuksen kannalta.

Kuopio sai lukion 1840-luvun alussa tehdyn koulu-uudistuksen yhteydessä. Vuonna 1843 annetussa kymnaasi- ja koulujärjestyksessä säädettiin, että ”Jokaisella gymnaasilla pitää olemaan kirjasto, joka waraa myöten pitää sinne ostamalla wuotuisesti lisättämän.” Lukion kirjastoa ryhdyttiin perustamaan alusta lähtien, koska triviaalikoulun vaatimaton kirjakokoelma siirtyi uuden yläalkeiskoulun käyttöön. Avuksi kirjaston kartuttamisessa tulivat lahjoitukset, joita saatiin sekä yksityishenkilöiltä että yhteisöiltä, muun muassa muilta lukioilta ja Tukholman kuninkaalliselta kirjastolta. Kirjahistorian kannalta merkittävimmän kokoelman lahjoitti kirjansitoja Matti Pohto, joka oli testamentannut oman kirjakokoelmansa neljän kirjaston kesken. Muun muassa Kuopion lyseon kirjaston laaja arkkiveisukokoelma on peräisin Pohdon lahjoituksesta. Tultaessa 1800-luvun puoliväliin kirjaston kokoelmien laajuus oli jo noin 8 000 nidettä.[4] Viime sotien jälkeen lyseon kirjasto karttui lisäksi koko joukolla luovutettujen

2 *Hanho* 1947–1955 I, 94–97.
3 *Nohrström* 1927, 60–61.
4 *Hanho* 1947–1955 II, 55; *Selén* 1987.

alueiden seurakuntien kirjastoja, mistä syystä erityisesti vanhan hartauskirjallisuuden määrä lyseon kirjastossa kasvoi. Lyseon kirjakokoelmaa säilytetään Kuopion maakuntakirjastossa omana kokonaisuutenaan. Kirjasto on luetteloitu vasta pieneltä osin.

Toisin kuin Porvoon kymnaasin kirjasto, Kuopion lyseon kirjasto ei ole perinteinen koulukirjasto. Se on syntynyt lukuisten lahjoitusten tuloksena, eikä sen perusteella voi tutkia kuopiolaisia kouluoloja jonakin tiettynä aikana. Kirjasto on kuitenkin mittava ja sisältää sekä koti- että ulkomaista kirjallisuutta 1500-luvulta lähtien. Se mahdollistaa myös kouluhistoriallisen ja koulukirjoihin liittyvän tutkimuksen, vaikka kirjastossa olevia kirjoja ei välttämättä ole kuopiolaisissa kouluissa kaikkia käytettykään. Niin koulukirjat, hartauskirjallisuus kuin arkkiveisukokoelmakin tarjoavat kirjahistoriasta kiinnostuneelle monenlaisia tutkimuskohteita. Monet Karjalasta peräisin olevat teokset kertovat myös itäsuomalaisten pappiloiden kirjavaroista 1600–1700-luvuilla.

Kirjakokoelmat

Seurakunnat säilyttävät yleensä omat kirjakokoelmansa itsellään – poikkeuksena lakkautettujen seurakuntien kirjastot, jotka on siirretty sotien jälkeen Kuopion lyseon kirjastoon. Kuitenkin samassa yhteydessä, jossa seurakunnan on ollut mahdollista luovuttaa vanhinta aineistoaan maakunta-arkistoihin, on joissakin tapauksessa luovutettu myös seurakunnan kirjakokoelma. Niinpä Joensuun maakunta-arkistossa säilytetään Ilomantsin ja Liperin evankelisluterilaisten seurakuntien ja Nurmeksen rovastikunnan kirjakokoelmaa. Nurmeksen kokoelmasta, joka on näistä laajin, on laadittu erillinen luettelo, toiset on luetteloitu kirkonarkistojen luetteloihin.

Nurmeksen rovastikunnan kirjasto sisältää monipuolisesti erityisesti uskonnollista, kielitieteellistä ja lääketieteellistä kirjallisuutta 1800-luvulta ja 1900-luvun alusta. Kokoelmaan kuuluu myös suomalaisten luonnontieteellisiä väitöskirjoja 1700–1800-luvuilta. Erilaiset paikalliskuvaukset ja talouden tila olivat 1700-luvun jälkipuolella usein oraatioiden ja väitöskirjojen aiheina. Niinpä Nurmeksen kirkonarkistoon oli kulkeutunut esimerkiksi Iisalmen kirkkoherraksi sittemmin kohonneen Johan Laguksen väitöskirja *Tanckar om hushållningens uphjelpande i Carelen* (1756) ja Kemijärveltä kirkkoherran viran saaneen Johan Wegeliuksen *Tancke försök om hushållningens hinder och hjelp i Kimi-Lappmarck* (1758). Molemmista Markkinointi-instituutti on myös julkaissut suomennoksen 1970-luvulla.

Kirjahistoriallisesti kiinnostavia ovat myös Ilomantsin ja Liperin kirkonkirjastot. Liperin seurakunnan kokoelmaan sisältyy asetuksia 1500-luvulta lähtien. Kirjaston pääpaino on 1700–1800-lukujen uskonnollisessa peruskirjallisuudessa: käsikirjoissa, virsikirjoissa ja Raamattuun liittyvässä kirjallisuudessa. Ilomantsin seurakunnalla on puolestaan ollut runsaasti uskonnollista ja teologista kirjallisuutta, muun muassa Gezeliusten raamatunselitysteos 1700-luvun alkuvuosikymmeniltä, vuoden 1836 kokeiluvirsikirja ja Herman Niemen *Aapinen* vuodelta 1930.

Pappi ja historiantutkija Adolf Neovius, joka julkaisi 1800–1900-lukujen vaihteessa runsaasti suomalaisen historiantutkimuksen kannalta keskeistä lähdemateriaalia, laati myös vuonna 1893 ilmestyneen luettelon Porvoon hiippakunnan seurakuntien inventaareista sekä kirjastojen ja arkistojen kokoelmista. Seurakuntien inventaareja on tämän lisäksi luettavissa paitsi paikallisissa maakunta-arkistoissa, yhä enemmän myös

sekä Sukuhistoriallisen yhdistyksen että Kansallisarkiston Digitaaliarkiston internetsivuilla. Kyseisistä sivustoista tarkemmin tässä artikkelissa lukemista ja kansanopetusta käsittelevässä osuudessa.

Yksityishenkilöiden kirjakokoelmiin pääsee parhaiten käsiksi perukirjojen kautta. Niitä säilytetään pääosin tuomiokuntien arkistoissa ja niiden henkilöiden osalta, jotka ovat avioituneet uudelleen, seurakuntien arkistoissa. Perukirjoihin on luetteloitu kuolinpesän omaisuus usein yksityiskohtaisesti. Käyttökelpoisimpia perukirjat ovat kirjanomistuksen kannalta noin 1800-luvun puoliväliin asti, koska sen jälkeen omaisuudesta alettiin tehdä usein arviomainintoja ja yksityiskohtainen luettelointi väheni. Kuitenkin varsinkin Itä-Suomessa kirjat olivat läntiseen Suomeen verrattuna harvinaisia ja siksi myös arvokkaita, mistä syystä ne on voitu viedä perukirjaan vielä myöhemmässäkin vaiheessa. Kirjavarat lisääntyivät Savossa ja Karjalassa Länsi-Suomea myöhemmin, vasta 1800-luvun kuluessa.[5]

Lukeminen ja kansanopetus

Rippikirjat

Ruotsin valtakunnassa 1600-luvun jälkipuoliskolla käynnistetyn lukutaitokampanjan ansiosta seurakunnissa ryhdyttiin pitämään rippikirjoja, joihin merkittiin seurakuntalaisten lukutaito, kristinopin taito ja luetun ymmärtäminen. Rippikirjoja pidettiin pitäjittäin, kylittäin ja taloittain, ja niiden avulla on mahdollista seurata lukutaidon leviämistä sekä alueittain että yksityiskohtaisesti tietyissä kylissä tai taloissa. Toisinaan rippikirjoihin on tehty merkintöjä myös käytetyistä katekismuksista, joskaan se ei ollut kovin tavallista. Sen sijaan piispan- ja Itä-Suomessa yleisemmissä rovastintarkastuspöytäkirjoissa, jotka täydentävät hyvin rippikirjojen antamaa kuvaa, saatetaan kiinnittää enemmänkin huomiota käytettyihin katekismuksiin, lukutaitokontrollin sujumiseen kyseisessä kontrollitilanteessa ja lukemisen tilaan pitäjässä yleisemminkin, esimerkiksi kouluoloihin ja lasten opettamisen käytäntöihin.

Rippikirjat ovat tutkijan kannalta hyvä lähderyhmä, sillä koska niiden pitäminen perustui kirkkolakiin, niitä on tavallisesti säilynyt laajoja sarjoja kaikista seurakunnista, joskin niiden taso jäi riippuvaiseksi niitä pitäneestä papista. Sama koskee edellä käsiteltyjä perukirjoja, joita laadittiin vuoden 1734 lain perintökaaren määräyksestä. Rippikirjat on kuitenkin laadittu perukirjojakin tarkemmin, koska ne koskivat koko väestöä, kun taas perunkirjoitusta ei tehty köyhistä kuolinpesistä. Toisaalta ylempisäätyiset on saatettu jättää kuulustelematta, mistä syystä heidän rippikirjamerkintänsä voivat puuttua. Rippikirja kertoo siis parhaiten rahvaan lukutaidosta. Lähdekritiikin kannalta on todettava, että papiston rippikirjoihin tekemät lukutaitomerkinnät poikkeavat toisistaan. Eri seurakunnissa tai eri pappien tekemät merkinnät eivät siis ole suoraan keskenään vertailukelpoisia.

Nykyään suuri osa rippikirjoista on luettavissa digitaalisessa muodossa. Suomen sukuhistoriallinen yhdistys on digitoinut sivuilleen kirkonkirjoja eri puolilta Suomea.

5 *Laine* 1996, 222–226.

Koska digitointia tehdään jäsenistön vapaaehtoistyönä, digitoinnin kohteeksi on valikoitunut aineisto, jota joku jäsen on tarvinnut omassa tutkimuksessaan. Kyse ei siis ole kattavasta kirkonkirjojen kokoelmasta. Sen sijaan Kansallisarkiston *Digitaaliarkisto*-projektissa pyrkimyksenä on saattaa kaikki seurakuntien luovuttamat aineistot digitaaliseen muotoon. Useissa seurakunnissa työ on jo aloitettu ja jatkuu edelleen, osa seurakunnista odottaa vielä vuoroaan. Ajantasainen tilanne selviää arkiston sivuilta osoitteesta: http://digi.narc.fi/digi/. Moniin kirkonarkistoihin myös itäisessä Suomessa sisältyy kinkeripäiväkirjoja tai -pöytäkirjoja.

Kiertokouluista kertovat lähteet

Melko vähän käytetty 1800-lukuun ja 1900-luvun alkuun liittyvä lähdesarja ovat kiertokoulujen oppilasluettelot ja päiväkirjat. Sellaisia on säilynyt Itä-Suomen osalta Joensuun maakunta-arkistossa Iisalmen, Ilomantsin, Kiteen, Kontiolahden, Kuopion, Liperin, Tohmajärven ja Tuusniemen seurakunnista. Luettelot ovat keskenään eri seurakunnissa ja eri aikoina hieman erityyppisiä, mutta myös niistä selviää oppilaiden lukutaito, sosiaalinen asema, kiertokoulun pitämisen ajankohdat, toisinaan myös kiertokoulun opettajat ja käytetyt oppikirjat. Kiertokouluja varten laadittiin 1800–1900-lukujen vaihteessa useita oppikirjoja, joista monet oli tarkoitettu käytettäviksi myös pyhäkouluissa. Kiertokoulun oppikirjoja on säilynyt muun muassa Liperin kirkonkirjastossa.

Kirjojen myynti ja levittäminen

Suomen oloissa kirjojen levityksestä kertovat parhaiten huutokauppakamarien pöytäkirjat, kirjapainojen ja kustantajien arkistomateriaali, sanomalehtien kirjailmoitukset ja uskonnollisen kirjallisuuden sekä oppikirjojen osalta tuomiokapitulien arkistot. Huutokauppakamarien pöytäkirjoja vanhan Viipurin hiippakunnan alueelta on säilynyt vain Helsingistä, Porvoosta ja Loviisasta, muissa kaupungeissa mahdollisesti laaditut luettelot ovat kadonneet. Helsingin kirjahuutokauppoja, joihin sisältyy huomattava määrä Viaporin upseerien ostamia ja myymiä kirjoja, on vuosilta 1684–1809 yhteensä 526 kappaletta, Porvoon vuosilta 1743–1809 295 kappaletta ja Loviisan vastaavia vuosilta 1746–1809 peräti 457 kappaletta. Suomen Ruotsin vallan aikaisten kaupunkien perukirja-aineistojen kirjamaininnat on julkaistu Henrik Grönroosin ja Ann-Charlotte Nymanin laatimassa lähdejulkaisussa *Boken i Finland. Bokbeståndet hos borgerskap, hantverkare och lägre sociala grupper i Finlands städer enligt städernas bouppteckningar 1656–1809*. Helsingin huutokaupoissa myyty kirjallisuus sekä Helsingissä toimitettujen perunkirjoitusten kirjamaininnat ovat käytettävissä myös Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran ylläpitämässä Henrik-tietokannassa.[6] Varhaisempien kirjapainojen arkistoja Suomessa on säilynyt ylipäätään hyvin vähän ja Itä-Suomesta tuskin lainkaan.

Sen sijaan kustantajien arkistojen kohdalla tilanne on hieman valoisampi, ja siitä saamme kiittää yksityisesti kirjoja kustantanutta Henrik Renqvistiä. Renqvist, jonka

6 *Grönroos & Nyman* 1996; Henrik-tietokanta.

nimi useimmiten tulee esiin rukoilevaisliikkeen perustajana, oli innokas hartauskirjallisuuden ja virsien kääntäjä, kustantaja ja levittäjä. Hän käytti suuren osan perheensä varallisuudesta kirjojen painattamiseen ja otatti niistä usein niin suuria painoksia, että laajasta kirjanlevitysverkostostaan huolimatta kaikki kirjat eivät mitenkään käyneet kaupaksi. Renqvistiä motivoi tässä toiminnassa hänen uskonnollinen vakaumuksensa, jota seuratessaan hän joutui ristiriitoihin ensimmäisessä papinpaikassaan Liperissä kirkkoherransa kanssa, ja moninaisten vaiheiden jälkeen hänet tuomittiin vankilasaarnaajaksi Loviisan edustalle Svartholmaan. Siellä hän jatkoi käännöstyötään, organisoi Svartholmasta käsin myös kirjanmyyntiä sekä saarnasi vangeille, niin että useat hänen aikanaan vankilassa kääntyneet hankkivat hänen käännöksiään. Tulipa yhdestä vangista vapauduttuaan jopa Renqvistin kirjojen välittäjä, kolportööri.[7]

Renqvistin kirjallisesta toiminnasta kertovat monet lähteet. Matthias Akiander, joka keräsi Suomen uskonnollisten liikkeiden historiaa ja painatti ne seitsenosaisena sarjana *Historiska Upplysningar om Religiösa rörelserna i Finland i äldre och senare tider* (1857–1863), julkaisi kokoelmassaan muun muassa Renqvistin kirjeitä. Enemmän Renqvistin kirjeitä on luettavissa hänen omassa kokoelmassaan Kansallisarkistossa. Muutama vuosi sitten ilmaantui päivänvaloon lisäksi Kustannusosakeyhtiö Otavan kokoelmista ennen hyödyntämätön Renqvistin tilikirja, jota hän oli pitänyt Svartholman kaudellaan. Kyseinen käsikirjoitus sisältää runsaasti tietoja Renqvistin kustantamasta kirjallisuudesta ja sen myynnistä erityisesti kolportöörien välityksellä. Renqvistin kirjanvälitysverkosto oli näet hyvin laaja ja ulotti lonkeronsa eri puolille Suomea.

Kirjojen myynnistä kertovat myös lehtien kirjanmyynti-ilmoitukset. Kansalliskirjasto ylläpitää *Historiallista sanomalehtikirjastoa*, johon se on digitoinut kaikki suomalaiset sanomalehdet, jotka on painettu vuosina 1771–1909 eli alkaen ensimmäisestä suomalaisesta sanomalehdestä. Sanomalehtikirjastoa täydennetään jatkuvasti 1900-luvun lehdillä. Digitaalinen aineisto sisältää siis myös monia itäsuomalaisia lehtiä, muun muassa *Käkisalmen sanomat* ja sen edeltäjän *Itä-Karjalan*, *Kuopion Sanomat*, *Lappeenrannan Uutiset* ja J. V. Snellmanin julkaiseman *Saima*-lehden. Esimerkiksi Saimassa on runsaasti ilmoituksia Kuopiossa myynnissä olevasta kirjallisuudesta. Lehdissä on runsaasti tietoja myös pyhäkouluista ja kiertokouluista.

Verrattuna Turun tuomiokapitulin arkistoon Porvoon tuomiokapitulin arkisto sisältää paljon tarkempia tietoja uskonnollisen kirjallisuuden ja oppikirjojen levityksestä. Tämä johtuu siitä, että Porvoon kapitulin pöytäkirjat ja kirjekirjat on laadittu Turun pöytäkirjoja yksityiskohtaisemmiksi. Tuomiokapitulin pöytäkirjoissa ja kirjekirjoissa on tietoja kirjallisuuden markkinoinnista, koska seurakunnat pystyivät tekemään kapitulin välityksellä ennakkotilauksia kirjoista. Niissä kerrotaan, mitä kirjallisuutta on saatavilla mihinkin hintaan, kuinka paljon eri hiippakunnat hankkivat kirjoja omalle alueelleen ja miten ne niitä levittivät edelleen. Tietoja kirjojen markkinoinnista ja kirjanmyyntimainoksia sisältyy myös tuomiokapitulien kiertokirjeisiin. Tällä hetkellä Kansallisarkistossa sijaitsevan Porvoon tuomiokapitulin asiakirjat ovat luettavissa

7 Renqvistin kirjankustannus- ja kauppatoiminnasta enemmän teoksessa Tuija Laine & Anna Perälä: *Henrik Renqvist julkaisijana ja kirjakauppiaana 1815–1866*. SKHST 198. Helsinki, 2005. Teokseen sisältyy myös bibliografia Renqvistin kirjoittamasta, kääntämästä ja kustantamasta kirjallisuudesta.

huonokuntoisuutensa vuoksi ainoastaan mikrofilmiltä, mutta arkistossa pyritään saamaan ne digitoitua Digitaaliarkistoon.

Vähäisyydestään ja fragmentaarisuudestaan huolimatta itäisen Suomen kirjahistorian lähteet täydentävät tärkeällä tavalla sitä kuvaa, joka kirjallisen kulttuurin leviämisestä, suhtautumisesta kirjaan ja kirjojen käytöstä on Suomen osalta luotavissa. Ne tarjoavat omalaatuisuudessaan ja erilaisuudessaan myös arvokasta vertailumateriaalia läntisen Suomen kirjakulttuurin tarkastelulle.

Lähteet ja kirjallisuus

Painetut lähteet

Grönroos, Henrik & Nyman, Ann-Charlotte
1996 Boken i Finland. Bokbeståndet hos borgerskap, hantverkare och lägre sociala grupper I Finlands städer enligt städernas bouppteckningar 1656–1809. SSLF 596. Helsingfors.

Internet-lähteet

Digitaaliarkisto, Kansallisarkisto
http://digi.narc.fi/digi/

Henrik-tietokanta. Kirjojen omistus Suomessa vuoteen 1809
http://dbgw.finlit.fi/henrik/index.php

Historiallinen sanomalehtikirjasto
http://www.kansalliskirjasto.fi/kokoelmatjapalvelut/digitaalisetkokoelmat/historiallinensanomalehtikirjasto17711890.html

Suomen sukuhistoriallinen yhdistys, digitoidut kirkonkirjat
http://www.sukuhistoria.fi/sshy/index.htm

Kirjallisuus

Gardberg, Carl-Rudolf
1948–1973 Kirjapainotaito Suomessa I–III. Helsinki.

Hanho, J. T.
1947–1955 Suomen oppikoululaitoksen historia. I–II. Porvoo – Helsinki.

Laine, Tuija
1996 Suomen Ruotsin vallan ajan kirjahistorian lähteet. – Kirjahistoria. Johdatus vanhan kirjan tutkimukseen. SKST 647. Helsinki.

Nohrström, Holger
1927 Borgå gymnasiebibliotek och dess föregångare bland Finlands läroverksbibliotek. Ett bidrag till Finlands biblioteks- och kulturhistoria. HYKJ X. Helsingfors.

Selén, Kari
1987 Kuopion kymnaasin kirjaston perustaminen. Snellman-instituutin C-sarja 1. Kuopio.